

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ім. Г. С. СКОВОРОДИ

ХАРКІВСЬКЕ ІСТОРИКО-ФІЛОЛОГІЧНЕ ТОВАРИСТВО

Збірник
Харківського
історико-філологічного
товариства

Нова серія

Том 11

Харків 2005

Особливо треба підкреслити, що праця ХІФТ-ва була українською не тільки своїм змістом, а в дечому також і формою. В цьому відношенні ХІФТ-во виявило себе значно більше українофільським, ніж такі самі обласні науково-історичні товариства, як Одеське товариство історії і старовини та Київське Нестора-літописця. В цих останніх не було випадків, які мали місце в ХІФТ-ві, щоб говорились промови по-українському, щоб пам'ять Т. Шевченка вшановували вставанням, щоб у виданнях друкували статті українською мовою і т. д. Всі такі явища ХІФТ-ві були за головування проф. М. Сумцова й свідчать про українство цього діяча. Під головуванням М. Сумцова ХІФТ-во ще 11 січня 1895 р. вшанувало вставанням пам'ять Ом. Огоновського. На святкуванні самого М. Сумцова в Харкові 2 жовтня 1905 р. ювілянт відповідав декому й по-українському. Українські привіти ХІФТ-ву були і в 1902 р. з нагоди його 25-ліття, а саме від Наукового Товариства ім. Шевченка, Львівської «Просвіти», Б. Грінченка. Вони й видруковані в т. XIV збірника, правда, з багатьма помилками. НТШ в своєму тодішньому привіті за підписом І. Франка і В. Гнатюка м. інш. бажало, щоб ХІФТ-во розгорялося далі все сильніше й несло в найширші круги «світло науки, яке одно тільки може з'єднати роз'єднаних».

І ХІФТ-во таку місію довгі літа справді сповняло, доки само не було перетоплене в горнілі пореволюційних реформ, коли в Харкові на його місці й на місці університету повстали інші наукові установи й організації: різні інститути, катедри, архіви, бібліотеки, музеї й інш. При оцінці їхньої діяльності й значення треба мати на увазі, що то в значній мірі завдяки праці ХІФТ-ва Харків міг стати в 20-х рр. другим після Києва науково-історичним осередком.

Текст друкується за виданням:

Наріжний С. Харківське історично-філологічне товариство // *Праці Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі.* – Прага, 1944. – Т. 5. – С. 151–165 (з осучасненням правопису).

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

СУЧАСНА РОСІЙСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРО КОЗАЦЬКУ РЕВОЛЮЦІЮ 1648–57 рр.

Вступ

Бурхливі події Козацької революції 1648–57 рр. на Україні, що дістали назву “Хмельниччина”, без сумніву, є одним із ключових епізодів історії Східної Європи. Саме вони поклали початок кінця могутності Речі Посполитої Обох Народів, сприяли постанню козацької держави – Гетьманщини і стали вирішальним чинником у процесі перетворення Московського царства на вестернізовану Російську імперію. З огляду на свою чималу значущість, “Хмельниччина” завжди посідала значне місце на сторінках досліджень істориків не лише українських, а й польських та російських. До наукового доробку останніх ми й хочемо звернутись.

Одразу зазначмо, що цей напрямок досліджень був важливий у російській історіографії і в імперії Романових, і в Радянській державі. Характерною рисою переважної більшості студій радянських часів стало намагання трактувати події середини XVII ст. як боротьбу українців та білорусів за “возз'єднання” з братнім російським народом. Імперська історична модель не передбачала жодних інших альтернатив розвитку цих народів. Згідно з нею, прагнення до “возз'єднання” було об'єктивною закономірністю, а 1654 рік виступав як довгоочікуване ще від часів фєвдальної роздробленості об'єднання під егідою Москви значної частини східнослов'янських земель у єдину державу – Московське царство. Останнє виступало спадкоємцем Київської Русі. Відтак і головного діяча доби – гетьмана Богдана-Зиновія Хмельницького – зображувано як полум'яного поборника позз'єднання “Малої” та “Великої Росії”. Усі факти біографії Великого гетьмана й реалії того часу, що суперечили цій схемі, замовчувано або спотворювано, а спроби наступників Хмельницького переглянути наслідки Переяславської угоди 1654 р. мали однозначне тлумачення – зрада. Такий догматизм був навіть легітимізований за Романових і знайшов відображення у відомій формулі Петра I, “що від часу першого Гетьмана Богдана Хмельницького аж до Скоропадського усі Гетьмани виявились зрадниками” [43, № 4252, с. 85]. За радянських часів ця формула дістала підтвердження в заідеологізованих партійних постановках та «Тезах про 300-річчя позз'єднання України з Росією» [див. 20, с. 4–5; 66, с. 6–8].

Козацька революція не залишилась поза увагою російських дослідників і після розпаду СРСР. Ба більше, зацікавлення подіями Хмельниччини

за останнє десятиріччя там помітно зросло, стимульоване участю російських учених у низці ювілейних заходів, як-от святкування 340-річчя Переяславської ради, 400-річчя з дня народження Богдана Хмельницького, нарешті 350-річчя Переяславської ради. Під яким же кутом зору дивляться наші російські колеги на події Хмельниччини сьогодні? Чи відкинута нині стара імперська модель трактування подій на Україні? Роблячи огляд публікацій останніх років, хотілося б відповісти на ці питання.

Питання термінології та хронологічних меж

При висвітленні будь-якого історичного явища дуже важливим є питання термінології та хронологічних меж, оскільки саме вони висвітлюють підходи й погляди, що їх сповідує автор. Український розрух середини XVII ст. у Речі Посполитій є яскравим тому прикладом. У цьому контексті маємо зазначити, що – на відміну від української¹

¹ Щодо української історіографії, то поряд з усталеними ще за радянських часів термінами “Визвольна війна українського народу середини XVII ст.”, чи просто “Визвольна війна”, “Національно-визвольна війна”, що їх подибуємо в працях таких істориків, як І. Стороженко, Т. Чухліб, В. Горобець, В. Матях, В. Цибульський, А. Гурбик, В. Брехуненко та ін [див.: 64, с. 8–12, 41–43, 46–47; 76, с. 94; 12, с. 112; 37, с. 15–19, 21–24; 75, с. 110–111; 19, с. 69–70; 7, с. 78–80, 82–84], доволі часто натрапляємо також на терміни “Хмельниччина” (відомий в українській історичній науці з XIX ст.) та “революція”.

Стосовно останнього маємо зазначити, що характеристика подій Хмельниччини як революції є звичними для української історичної науки, принаймні з початку XX ст. Таке визначення маємо вже в працях М. Грушевського та О. Гермайзе [див.: 16, с. 240; 10, с. 135, 164, 170; 18, с. 1494, 1507], у дослідженнях українського історика-емігранта О. Оглоблина [див. 38, с. 158, 161] та в україномовній і англійській студії представників української діаспори І. Лисяка-Рудницького, Д. Басараба, З. Когута, Л. Прицак [див.: 46, с. 34, 44, 116–117, 139 та ін.; 47, с. 55, 58, 68–69, 84, 186–187, 190, 197 та ін.; 90, с. 55, 56, 78, 79, 405; 88, с. 3, 97, 129, 133–134; 89, р. 104–106, 111]. Відзначмо, що, хоча в діаспорі окреслення подій Хмельниччини як революції є доволі розповсюдженим, з таким підходом згодні – як засвідчує одна з останніх розвідок Ф. Сисина [52] – не всі діаспорні вчені.

У 90-х рр. XX ст. цей термін знову з’явився в дослідженнях українотеренних істориків, проте одразу ж намітилося його різне прочитання. Приміром, Н. Яковенко трактує події середини XVII ст. як Козацьку революцію (1648–1657 рр.) [див.: 79, с. 188; 80, с. 71; 81, с. 177, 180–181, 185, 191–194]. Не вдаючись до розлогого аналізу хронології Козацької революції, дослідниця умовно поділяє її на два періоди. Перший охоплює 1648–51 рр. (від початку виступу козаків під проводом Хмельницького до Берестецької битви 1651р.) і ретроспективно з точки зору громадянської війни (wojna domowa) в Речі Посполитій. При цьому, як випливає з контексту, у цей час ще зберігалася можливість козацько-польського порозуміння та подальшого спільного існування “Польщі та козацької Русі під одним державним дахом”, імовірно, на засадах ягеллонського легітимізму. Та Берестецька катастрофа 1651 р. унеможливила таку розв’язку. Відтак, другий період дослідниця трактує як час непримиренної українсько-польської війни [див. 81, с. 189]. Коли ж брати справи суто термінологічні, авторка, дотримуючись окреслення “Козацька революція”, з одного боку, підкреслює, що козацтво та козацька старшина виступали як провідна сила у Хмельниччині та подальших подіях, з другого – солідаризується з уже усталеними в західній історіографії інтерпретаціями.

Натомість інші провідні українські науковці В. Смолій і В. Степанков, не погоджуючись з трактовками Н. Яковенко [див. 59, с. 369, 394, 396, 400–414] і піддаючи ревізії сукупність наявних на сьогодні знань про події Хмельниччини та Руїни, активно обстоюють

сучасна російська історіографія, як і за радянських часів, надалі надає перевагу усталеному термінологічному штампі: “Визвольна війна” або “Визвольна війна українського й білоруського народів”. Саме це окреслення є панівним у термінологічному ряді таких учених, як С. Антоненко, В. Артамонов, Л. Заборовський, О. Преображенський, Г. Санін [див.: 3, с. 68; 4, с. 91; 22, с. 12; 23, с. 40; 26, с. 218; 13, с. 219; 44, с. 192, 251; 28, с. 278, 283, 289, 291, 293, 302 та ін.; 45, с. 61, 62, 64]. Поряд із цим, дехто з названих авторів інколи використовує термін “Національно-визвольна війна” [див.: 3, с. 68; 4, с. 90]. Проте він не несе на собі того навантаження, яке має в працях українських учених. Час від часу на сторінках праць таких науковців, як Б. Флоря, А. Ліпатов, М. Петрухінцев, А. Смірнов, на позначення подій Хмельниччини вживаються також окреслення “козацьке повстання”, “повстання Хмельницького”, “козацькі війни” та “рух Хмельницького”, які, до речі, більше вживаються в польській та англійській історіографії [див.: 71, с. 101; 70, с. 51; 69, с. 92; 74, с. 43–44; 9, с. 9, 20, 33; 40, с. 14–15, 18; 83, с. 56; 86, с. 144; 31, с. 50, 318, 320; 52, с. 571, 574–578; 91, с. 59–62, 76–77; 92, с. 44, 54]. Уже згаданий Б. Флоря, даючи власну оцінку подіям на Україні, вживає притаманний лише його працям, доволі дивний з багатьох поглядів термін “народно-визвольна війна” [див.: 9, с. 15; 69, с. 90; 73, с. 23; 74, с. 36–37]. При цьому він, вочевидь, забуває, що трактувати Козацьку революцію 1648–57 рр., як народно-визвольну війну навряд чи можна: по-перше, – як влучно зазначив В. Брехуненко [див. 7, с. 83], – з огляду на брак одностайності у сприйнятті тогочасним українським суспільством подій 1648 р. та їх подальшого розвитку; по-друге, з огляду на те, що навіть часуники вбачали у Хмельниччині протистояння національне, таке, що відбувалось між польською шляхетською політичною нацією “ляхів” та “руською”, котра протягом 1648–57 рр. трансформувалась у козацьку [див.: 51, с. 67–68, 70–71 та ін.; 91, с. 64, 78]. Нарешті, Т. Яковлєва використовує у своїх працях переважно термін *Хмельниччина* [див.: 83, с. 56, 57, 58 та ін.; 85, с. 5, 6, 7, 59, 80; 84, с. 51; 87, с. 132–135].

Як бачимо, значна частина російських фахівців, принаймні в питаннях термінології, дотримується традиційного імперського сприйняття історії. Це більше це впадає в очі, коли мова заходить про хронологічні межі

погляд на ці явища, як на “Українську/Українську національну/Національну революцію 1648–76 рр.”. Цим наголошується на національно-визвольному характері подій, які подаються в контексті примордеалістського сприйняття нації. При цьому, згідно з запропонованою авторами періодизацією, на добу Хмельницького припадають перший і другий періоди революції [див.: 53; 54, с. 24–28, 33–35, 39, 45, 48, 53, 97, 102 та ін.; 55, с. 6–8, 66–68, 90–96 та ін.; 56, с. 7–8; 60; 61; 62, с. 3, 8–10]. Одряду зазначмо, що ця інтерпретація української історії середини XVII ст. знайшла у вітчизняній науці як своїх прихильників [див.: 76, с. 94; 78, с. 44; 77, с. 10, 34–35, 101; 12, с. 745; 15, с. 3, 16, 48; 37, с. 22, 23], так і супротивників [див. 29, с. 285–289; 30, с. 47–48; 78]. Що ж до російської історичної науки, то, як засвідчує низка публікацій, російський науковий істеблішмент геть не сприймає концептуальної моделі В. Смолія та В. Степанкова [див.: 26, с. 217–218; 24, с. 40; 84, с. 54].

Козацької революції. Як відомо, за радянських часів існувала сувора періодизація “Визвольної війни”, обмежена 1648–54 рр. Усі події, що відбувалися після Переяславської ради 1654 р., розглядалися в контексті московсько-польської війни 1654–67 рр. На жаль, у російській історіографії цей підхід є надзвичайно живучим і сьогодні. Хоча ще під час російсько-української конференції з нагоди 340-річчя Переяславської ради провідні російські вчені визнали, що 1654 р. не є кінцевою датою визвольної війни, питання про час її завершення так і залишилось відкритим [26, с. 218]. Опинившись наодинці з цією проблемою, кожен з російських фахівців вирішує на власний розсуд, чи переходити йому Рубікон імперських хронологічних меж, чи ні. Слід зазначити, що з легкістю виголосити заповітне Цезарево “alea jacta est” виявилось під силу лише Т. Яковлевій. Завдяки вдалому застосуванню терміна *Хмельниччина*, вони автоматично відсуває кінець Козацької революції на 1657 р. (коли Хмельницький помер), тобто визнає ті самі хронологічні межі, що й українські історики [див.: 55, с. 94; 81, с. 177].

Дуже обережно, “ховаючись” за розпливчасту формулу “визвольна війна середини XVII ст.”, підійшов до визнання цих хронологічних меж також інший російський дослідник Л. Заборовський. При цьому лише в контексті його виступу в 1995 р. можна здогадатися, що окреслення “визвольна війна середини XVII ст.” обіймає також події після 1654 р., принаймні до 1657 р. [див.: 26, с. 219; 13, с. 148–149].

Загалом же більшість російських істориків або відверто, як В. Артімонов, О. Преображенський, Г. Санін, або приховано, як Б. Флоря, й надалі репрезентують імперський погляд на українські події, дотримуючись хронологічних меж 1648–54 рр. [див.: 4, с. 90; 45, с. 192, 251; 28, с. 278, 291, 293, 302 та ін.; 48, с. 61, 62, 64; 69, с. 104; 73, с. 20, 24].

Висвітлення зовнішньої політики Богдана Хмельницького в 1648–53 рр. та проблем українського державотворення

Живучість імперської моделі в зображенні Козацької революції помітна й при висвітленні російськими науковцями проблем українського державотворення та зовнішньополітичних контактів Чигирин до й після 1654 р. Почнімо з першого складника даної проблеми – висвітлення державотворчого процесу в козацькій Україні в 1648–57 рр. За рідкісними винятками, цей аспект був і залишається одним із найменш розроблених у дослідженнях російських учених. Власне кажучи, цілісну й об’єктивну картину генези та становлення Козацької держави з визначенням її політико-правової форми серед російських учених на сьогодні зуміла подати хіба що Т. Яковлева. Цікаві зауваження стосовно поглядів Б. Хмельницького на повсталих козаків, пов’язані з ідеєю трансформації внутрішнього устрою Речі Посполитої з двоєдиної на триєдину державу, містяться також у працях Б. Флорі [див.: 71, с. 94, 100–101; 74, с. 43–46]. Проте більшість російських істориків залишають поза увагою майже всі аспекти цієї проблеми.

Максимум інформації, що його можна отримати з їхніх праць, зводиться до того, що на 1654 р. Гетьманщина була фактично незалежною державою [див. 28, с. 281], що її територія начебто обмежувалась Східною (Лівобережною) Україною [див.: 73, с. 24; 25, с. 194–195], а гетьман не мав самостійності в прийнятті зовнішньополітичних рішень [див. 69, с. 95]. При цьому російські дослідники доволі часто плутаються навіть у визначенні назви держави Б. Хмельницького. Набагато більше їх цікавлять питання, пов’язані з історією Московської держави: позиція Москви на переговорах із Варшавою у 1648–53 рр. [див.: 22, с. 14; 45, с. 193], сприйняття російським суспільством та політиками подій початку 50-х рр. XVII ст. [див.: 23; 39], перебіг московсько-польської війни 1654–67 рр. та зовнішньополітичні проекти царської дипломатії у Вільні в 1656 р. [див.: 21; 72; 27]. Таке відверте нехтування вивченням питань українських державотворчих процесів має за наслідок повернення до імперської історичної моделі, одним із проявів якої є тенденція розглядати зовнішньополітичну діяльність уряду Б. Хмельницького виключно у фарватері зовнішньої політики Московії.

Подібний підхід властивий як історикам, що намагаються сповідувати ліберально-поміркований підхід (Л. Заборовський, Б. Флоря), так і дослідникам із традиційними імперськими поглядами (О. Преображенський, Г. Санін). Він добре простежується при висвітленні російськими фахівцями деяких аспектів зовнішньої політики Б. Хмельницького, зокрема її польського та кримсько-османського векторів. Розглядаючи ці напрямки гетьманської політики крізь призму їх альтернативності московській протекції України, російські дослідники часто ігнорують суперечливість того чи того епізоду Хмельниччини й висвітлюють багато ключових подій 1648–53 рр. доволі однобоко. Принаймні вони намагаються зобразити їх таким чином, аби московський вибір Б. Хмельницького здавався безперечним і немипучим [див.: 22, с. 290–291; 24, с. 42; 45, с. 196, 251; 28, с. 294; 69, с. 102; 74, с. 39, 49–50; 25, с. 202, 208; 40, с. 15–16]. Показово, що, висвітлюючи Переяславські переговори 1649 р., Зборівську угоду 1649 р., Берестецьку битву й Білоцерківську угоду 1651 р., російські історики зовсім не зважають на контрверсійність у тлумаченні джерел чи на доробок таких українських науковців, як С. Томашівський, М. Грушевський, В. Липинський, І. Стороженко, Л. Прицак [див.: 14; 67; 17, с. 306–307; 64, с. 230–231, 243–262; 46, с. 43–58; 47, с. 61–63, 67–113]. Такий підхід, зумовлений тяжінням над дослідниками імперської історичної моделі, ґрунтується на невизнанні за Гетьманщиною права проводити самостійну, незалежну від Москви зовнішню політику, переводить її у ранг другорядного гравця на великій політичній шахівниці Східної Європи, розглядає її як об’єкт, а не суб’єкт політики.

*Переяславська рада
та українсько-московські стосунки 1654–57 рр.*

Вплив імперської парадигми відчувається також у намаганні більшості російських істориків ідеалістично зобразити події Переяславської ради січня 1654 р. та подальші українсько-московські взаємини в 1654–57 рр. [див.: 24, с. 42–46; 45, с. 250; 28, с. 282–283]. При цьому, інтерпретуючи переяславські події, значна частина російських фахівців, як і раніше, убиває в них саме акт “возз’єднання” [див.: 26, с. 218; 45, с. 8, 194, 196, 251, 442; 28, с. 280, 283, 286 та ін.; 48, с. 61–64, 66; 69, с. 87; 73, с. 19–20; 49, с. 27, 34–35, 176 та ін.; 9, с. 9–10; 39; 40, с. 15–19], що супроводжувалися входженням Гетьманщини до складу Московського царства [13, с. 147; 28, с. 28; 73, с. 19]. Використання цього терміна російські вчені обґрунтовують за допомогою позарациональних чинників, пов’язаних із позірною історичною, етнічною, конфесійною та культурною єдністю українського й російського народів², і наголошують на тому, що переяславські події 1654 р. відбувалися за обоюсторонньої згоди сторін, а відтак термін “приєднання” не може бути вживаний, бо має “насильницьке” забарвлення.

Водночас російські автори підкреслюють, начебто ця подія сприймалася московським та українським суспільством XVII ст. саме як “возз’єднання” [див.: 4, с. 90–91; 24, с. 45–46; 26, с. 219; 73, с. 19–20; 9, с. 10; 39; 40, с. 17]³. Міркуючи таким чином, історики чомусь оминають увагою той факт, що до ухвали Переяславської ради 1654 р. населення Гетьманщини ставилося по-різному, а подальша присяга московському цареві, обумовлена нею, проходила з ексцесами, лише після силового втручання гетьманського уряду [див.: 36, с. 61–62; 76, с. 94]. До того ж сучасні російські фахівці забувають, що в гетьмана, в його оточення та серед українського населення побутувала власна точка зору на події Переяславської ради 1654 р., яка докорінно відрізнялася від погляду на цей акт з боку царського уряду [див.: 36, с. 59; 46, с. 115–119, 139–140, 148; 47, с. 198–202, 213–216 та ін.]. Відтак, для оцінки Переяславської ради 1654 р. найбільш виваженими нам здаються терміни “об’єднання” чи “приєднання”⁴, ніж

які натрапляємо в одній з останніх робіт Л. Заборовського [див. 25, с. 209, 213–216, 219] та в статтях І. Андрєєва чи Д. Іванова [див.: 2, с. 65; 27, с. 51].

Цікавими в цьому контексті є також спроби представників сучасної російської історіографії визначити сутність “державного утворення”, посталого внаслідок Переяславських домовленостей 1654 р. Слід зазначити, що до розв’язання цього питання російські науковці підходять здебільшого без урахування української історіографічної традиції. Як доводять виступи та публікації таких учених, як А. Хорошкевич, Л. Заборовський та ін., започаткована ще в 40-х рр. XIX ст. В. Белінським традиція заперечувати саму можливість застосування до української історії державницького підходу [див. 5, с. 238], ще й досі живе в російській історіографії. Яскравим проявом цього є спостережене, зокрема, під час спільної конференції з нагоди 340-річчя Переяславської ради, відкидання зазначеними вище російськими дослідниками доробку представників “державницької” школи української історіографії [див.: 24, с. 40–41; 26, с. 218; 13, с. 147].

Відтак, частина російських фахівців намагається самотужки дати оцінку “державному утворенню”, яке постало за угодою 1654 р. Щоправда, з огляду на відсутність цілеспрямованого вивчення українського державотворення середини XVII ст., ці спроби доволі часто виглядають не надто переконливими, оскільки запропоновані характеристики на кшталт “широка автономія на правах конфедерації”, “конфедерація” (Г. Санін)⁵ [див.: 28, с. 288, 314; 48, с. 63, 64–66; 39], “федеративний зв’язок” (В. Артамонов) [4, с. 91] чи просто “автономія” у складі Московії (І. Андрєєв, С. Агаджанов, М. Петрухінцев, А. Смірнов) [див.: 26, с. 219; 13, с. 147; 40, с. 18] або взагалі суперечать історико-юридичному обґрунтуванню певних форм державного об’єднання [див. 35, с. 72–73], або могли б докладатися до Гетьманщини не за часів Б. Хмельницького, а радше на зламі XVII–XVIII ст.

Виняток становить оцінка переяславських подій 1654 р. Т. Яковлевою, яка визначає залежність Гетьманщини від Москви як васалітет [див. 85, с. 55–56, 149]. Вільна від імперської зашореності, авторка доводить, що цей васалітет мав досить умовний характер, унаслідок чого Гетьманщину за часів Б. Хмельницького та І. Виговського можна цілком правомірно характеризувати як незалежну державу [див. 85, с. 56, 149].

Тяжіння над сучасною російською історіографією імперської моделі, таке очевидне в оцінках Переяславської ради 1654 р., ще дужче виразнюється при висвітленні українсько-московських стосунків у 1654–57 рр. Причини напруги, що виникла у відносинах Москви й Чигирини, частина російських дослідників убиває в нерозв’язаності питання Західної України під час укладення Віленської угоди 1656 р. між Московією та Варшавою [див.: 27, с. 62; 45, с. 306; 49, с. 179; 23, с. 53]. Лише дехто з них згадує і про інші аспекти конфлікту, а саме про білоруське питання та про

² Як засвідчив виступ А. Ліпатова під час круглого столу з історії східного слов’янства в XVII–XVIII ст. (Москва, 2001 р.), дехто з російських науковців усвідомлює непрямої розгляду українсько-московських взаємин у XVII ст. лише в політичній, конфесійній чи соціальній перспективі, оскільки Україна, так само як і Білорусь (передусім її частина), у XVII ст. ментально та національно по суті відрізнялись від Росії [див. 9, с. 13, 19]. Тому й історію українського та білоруського народів слід розглядати не крізь призму політичних інтересів Москви чи Варшави, а з огляду на властиві їм історичні особливості та культурну самосвідомість, виявлену у взаємовідносинах із сусідніми державами [див. 9, с. 19–20]. На жаль, сьогодні такий підхід є в російській науці скорше винятковим.

³ Судячи з риторики російських науковців, при обґрунтуванні цих положень вони на чині міру продовжують спиратись на традиції радянської доби [див.: 34, с. 5–6, 9, 14–15].

⁴ Останній термін є найбільш виправданим, а до того ж має за собою поважну історіографічну традицію (праці С. Соловйова, В. Ключевського, В. Пічети [див.: 58, с. 12; 38, с. 112; 41, с. 119, 121]).

⁵ Попри очевидну сумнівність цих окреслень державного устрою, вони знайшли схвальну оцінку в російських рецензентах праць Г. Саніна [див.: 6, с. 169; 8, с. 153].

бентежні для Москви контакти Хмельницького зі шведами [див.: 72, с. 90; 23, с. 54]. Проте ці питання залишаються нерозробленими. Тим часом енергія дослідників спрямовується на доведення тверджень, нібито лінія російської зовнішньої політики щодо України і після 1656 р. була незмінною, а гетьман Б. Хмельницький до кінця життя лишався послідовним прихильником “воз’єднання”⁶, – тоді як усі негаразди в українсько-московських взаєминах виникли по його смерті [див.: 45, с. 250–252; 27, с. 311–314; 48, с. 64; 49, с. 206, 229–230; 40, с. 18]. Коли, скажімо, “поміркований” Л. Заборовський констатує (принаймні), що в 1656–57 рр. Хмельницький діяв усупереч офіційному курсові московської зовнішньої політики [див.: 24, с. 48; 23, с. 53], то історики, які відверто додержуються імперської моделі, намагаються – вельми симптоматично – освятити ці дії царським благословенням. Із цієї точки зору (її репрезентує в першу чергу Г. Санін), заходи Хмельницького задля створення в 1656–57 рр. антипольської коаліції у складі Гетьманщини, Швеції, Семигороду та Дунайських князівств були “запасним” варіантом московського зовнішньополітичного курсу, який з відома та за підтримки царського уряду здійснював гетьман [див.: 27, с. 307–308; 49, с. 129, 181–182; 39]. Російського історика мало турбує те, що змальована ним картина грішить проти істини. Скажімо, як тоді пояснити, що Олексій Михайлович, надсилаючи у 1657 р. до гетьмана посольства Ф. Бутурліна, В. Михайловича та А. Матвєєва, вимагав розриву стосунків зі шведами та семигородцями й дорікав йому за те, що той діє проти Речі Посполитої всупереч царській волі [див.: 1, № 369, с. 562–571; 75, с. 652–655; 18, с. 1378–1379, 1383–1384]? Якщо гетьман діяв з царського дозволу, навіщо ж було московським урядовцям надсилати до війська А. Ждановича свого резидента, царського дворянина Івана Желябузького [див. 18, с. 1381–1383]? Нарешті, чому всі російські історики, починаючи з С. Соловйова та В. Ключевського й завершуючи емігрантами на взір М. Ульянова (а також один із засновників білоруської національної історіографії В. Пічета), стверджували, що зовнішньополітичні акції гетьманського уряду в останні роки життя Хмельницького чинилися виключно в державницьких інтересах Чигирини і фактично йшли всупереч царській волі, на шкоду Москві [див.: 57, с. 647; 32, с. 114; 41, с. 124–125; 68, с. 85–86]?

Яковлєвіада

На тлі цілковитого панування імперської моделі, впливу якої не уникали навіть ліберально-помірковані історики (Л. Заборовський, Б. Флоря), помітно вирізняються праці Т. Яковлєвої, чий науковий доробок був

схвально зустрінутий українськими істориками як в Україні, так і в діаспорі [див.: 63; 33, с. 5–6]. Добре обізнана з працями українських учених і безпосередньо занурена в дослідження історії України середини XVII ст., Т. Яковлєва, на відміну від більшості своїх російських колег, намагається неупереджено дивитись на різні аспекти Козацької революції 1648–57 рр. У її науковому доробку найперше привертає увагу розробка питань, пов’язаних із процесами державотворення, та висвітлення соціальних процесів, що відбувались наприкінці 40-х та впродовж 50-х рр. XVII ст. в Україні. На думку дослідниці, ідея козацької держави – Гетьманщини – зародилася й була втілена в життя невеликим колом української шляхти, на чолі якої стояв гетьман Б. Хмельницький⁷ [див.: 83, с. 58; 82, с. 52; 84,

⁷ У цьому зв’язку завважмо, що спроба київського історика В. Брехуненка піддати критиці висвітлення Т. Яковлєвою деяких аспектів улеглітмнення козацької держави не надто переконує. Ідеться про його незгоду з неодноразово повторними твердженнями петербурзької дослідниці, що звернення Б. Хмельницького до державницької спадщини Київської Русі задля юридичного обґрунтування правомірності утворення Гетьманщини були лише хитрим вивертом гетьмана та “професійних юристів” Виговського й Тетері, оскільки уявлення про Київське князівство в XVII ст. були доволі розпливчасті [див.: 7, с. 86; 83, с. 58; 84, с. 52–53; 85, с. 57; 87, с. 135]. Критикуючи цю тезу, український фахівець намагається спертись на праці Ф. Сисина та С. Плохія [див. 7, с. 86]. Однак, як зазначає Ф. Сисин (і на це вказує Т. Яковлєва), у XVII ст. українці вже не мали політичних інституцій, що сягали б корінням часів Київської Русі [див.: 51, с. 6; 91, р. 67]. За цих обставин знання про добу Київської держави, інтерес до якої відновився наприкінці XVI та в першій половині XVII ст., використовувалися інтелектуалами відповідно до потреб тогочасної України, а саме для демонстрації правонаступності “народу руського” – князівсько-шляхетської політичної нації [див.: 50, с. 50–51; 81, с. 187]. До речі, як свідчать генеалогічні легенди впливових представників “народу руського”, котрі експлуатували київську історичну спадщину для своїх потреб [див. 91, с. 67], ці історичні дані трактувались доволі своєрідно. Це яскраво ілюструє генеалогія роду Киселів, створена Сильвестром Косовим [див. 81, с. 174]. Відтак Т. Яковлєва навряд чи помилялась, коли зазначала, що пам’ять про Київське князівство в середині XVII ст. була доволі туманною.

Стосовно іншого зауваження В. Брехуненка: мовляв, Т. Яковлєва не враховує спроб київських інтелектуалів XVII ст. пов’язати козаків з елітою Київської Русі (що відобразилися, зокрема, в легітимізації гетьманської влади за допомогою “божественного права правителів”) [7, с. 86], – хотілося б зазначити таке. Справді, в 20-х рр. XVII ст., згідно з висновками С. Плохія, на чий науковий доробок посилається В. Брехуненко, Українська Православна Церква, втрапивши за різних обставин підтримку руських королів’ят та спираючись упродовж перших десятиріч XVII ст. на представників середньої й дрібної шляхти, потребувала нового протектора. Цим протектором стало козацтво на чолі з гетьманом П. Сагайдачним, також, до речі, вихідцем із руської шляхти. Відтак православні інтелектуали взяли на себе справу легітимізації цього явища в очах сучасників [див. 42, с. 430–434]. Зробити це було тим легше, щогорода козацщина та її лідер, гетьман П. Сагайдачний, поділяла платформу руської православної шляхти, а одночасно прагнули залишитись вірними як королеві Речі Посполитої, так і Православній Церкві. Отож, у 20-х рр. XVII ст. образ протектора-князя, що покликався в боротьбі з королем на власне аристократичне чи монархічне походження, був замінений образом воїна-васала (гетьмана), який служив королеві, але вимагав дотримання релігійної свободи як плати за службу [див. 42, с. 434–435]. Проте за часів митрополита П. Могили стосунки між козацтвом та Православною Церквою значно охололи. Здобувши офіційне визнання з боку Корони та стабілізувавши відносини з унітатами, православні єрархи вже не потребували козацького захисту. Більше того, вони підтримували урядову політику щодо козацтва

⁶ Як тут не згадати того ж таки В. Белінського, який у першій половині XIX ст. сформулював один із досі чинних постулатів російської історіографії: уникали висвітлення зіткнень політичних інтересів Москви та України, а складні моменти історії Гетьманщини викладати побіжно [див. 5, с. 238]!

с. 54, 57; 87, с. 134–136]. Новопостала держава створювалася за зразком Речі Посполитої, з урахуванням потреб козацької старшини та сотенно-полкової системи козацької армії, але, на відміну від свого прототипу, вона була елітарною козацько-старшинською республікою з сильною гетьманською владою, в якій проявлялись чіткі монархічні та династичні тенденції [див.: 83, с. 58; 85, с. 57–58; 87, с. 135]. Водночас, за влучним спостереженням дослідниці, то була держава “воєнізована” – і це істотно позначалося на її соціальній структурі й породжувало цілу низку проблем [див.: 85, с. 58–59]. Найголовніша з них – проблема “покозачених” – накладали сильний відбиток на внутрішній розвиток держави та зовнішню політику Б. Хмельницького [див.: 83; 85, с. 78–89].

Ретельно досліджуючи це питання, Т. Яковлева не лише висвітлила причини протиріч між гетьманськими урядами та рядовими повстанцями, що полягали в протилежних поглядах обох сторін на устрій нової держави [див.: 83, с. 58–59; 84, с. 51–52; 85, с. 54, 80; 86, с. 145; 87, с. 134], але й спростувала один із найпоширеніших мітів, властивих імперській історичній моделі, згідно з яким українське суспільство аж до смерті Б. Хмельницького було сконсолідованим, а чвари, що буцімто розпочалися одразу ж по смерті Великого гетьмана, зумовлювалися прагненням його наступника І. Виговського повернути Україну в лоно Речі Посполитої Обох Народів [див.: 28, с. 311–314; 45, с. 251–252; 48, с. 64; 49, с. 229–230]. Як доводить російська дослідниця, виступи мас “покозачених” супроти гетьманської адміністрації почалися ще за життя Б. Хмельницького. Уже в ході облоги Замостя 1648 р. та Берестецької битви 1651 р. між гетьманською владою та “покозаченими” намітилися протиріччя, що в пізніших часах (1654–57 рр.) переросли у прямі прояви непокори та повстання “покозачених” проти влади Б. Хмельницького [див.: 83, с. 57–59, 61, 63–66; 84, с. 52, 54; 85, с. 80–89; 86, с. 151]. Причини, що зумовили ці виступи, були суто соціальні й у свою чергу впливали з незавершеності процесу державотворення та формування сталої структури суспільства [див. 85, с. 78–79, 97].

Докладно вивчаючи внутрішньополітичне становище Гетьманщини, Т. Яковлева пробує спростувати й ще один сюжет імперської історичної моделі, згідно з яким Хмельницький пристав на московську протекцію через “єдиновірність” та “одноплемінність” українців і московитів. На протигагу багатьом своїм колегам, вона шукає відповідь на це питання не в царині позараціонального, а в раціональних чинниках політики Хмель-

ницького. Відтак, її аргументи стають багато у чому суголосними з висновками М. Грушевського та В. Липинського. Зокрема, на думку дослідниці, саме внутрішнє та зовнішньополітичне становище України змушувало її лідера шукати різні політичні комбінації та входити в складні дипломатичні ігри задля зміцнення політичного становища держави на міжнародній арені та соціальної стабілізації всередині країни. Виходячи саме з таких міркувань, керманич Гетьманщини шукав союзу спочатку з Кримом, далі з Московією, а потім зі Швецією та Семигородом [див.: 16, с. 236, 238–239; 85, с. 55, 153, 157–158, 164; 86, с. 145; 36, с. 57].

Нетрадиційний для російської історіографії погляд на Хмельницького як на діяча, що проводив самостійну політику, узгоджену не з політичним курсом котроїсь чужоземної держави, а з потребами Гетьманщини, дозволяє дослідниці по-новому подивитись і на генезу та розвиток козацько-московського конфлікту. На думку Т. Яковлевої, його коріння слід шукати не у Віленському перемир'ї 1656 р., а в зіткненні зовнішньополітичних інтересів гетьманського та царського урядів, яке розпочалося одразу ж по переяславських домовленостях 1654 р. (на що звертав увагу ще В. Липинський) [див. 85, с. 56–57, 149; пор. 36, с. 58, 62]. В основі цього зіткнення був, з одного боку, конфлікт інтересів гетьманської адміністрації та царського двору щодо приналежності завойованих земель у Білорусії та Західній Україні, а з другого – побоювання гетьмана та старшини, що поява московських воєвод в Україні може призвести до втручання царських урядовців в українські внутрішні справи [див.: 85, с. 149–152, 160–162; 86, с. 146; 87, с. 137–138]. Аналізуючи подальший перебіг цього конфлікту, Т. Яковлева доходить слушного висновку, згідно з яким незалежна політика Чигирина щодо Швеції та Семигороду в 1654–57 рр., а також несприйняття московсько-польського перемир'я 1656 р., котре фактично перекреслювало значні здобутки Гетьманщини у війні з Річчю Посполитою, дають підстави стверджувати, що Хмельницький був на межі цілковитого розриву з Московією. І лише загострення внутрішньополітичної ситуації в Україні в 1655–57 рр., невдачі союзників по антипольській коаліції та смерть гетьмана внеможливили такий розвиток подій [див.: 85, с. 152, 162, 165, 175, 177, 179, 188, 191, 204–205, 208, 211–214; 86, с. 146–150; 87, с. 138].

Висновки

Підбиваючи підсумки, маємо зазначити, що в сучасній російській історіографії продовжується активне дослідження різних аспектів Козацької революції 1648–57 рр. При цьому російські історики надають перевагу вивченню тих аспектів Хмельниччини, що пов'язані з московською зовнішньою політикою в 1654–67 рр. Тим часом висвітлення суто українських сторінок цього явища доводить, що більшість авторів перебувають під впливом імперської моделі викладу історії. Це виявляється в неувазі до процесів українського державотворення та внутрішнього розвитку

в 30–40-х рр. XVII ст. Соціальною опорою П. Могили знову стала православна шляхта Волині та Центральної України, а не Запоріжжя [див. 43, с. 1]. Через це, на думку С. Плохія, гетьман Б. Хмельницький у своїй аргументації правомірності виступу 1648 р. мав можливість не чіпати релігійних мотивів, а покластися на світські [див. 43, с. 2]. Відтак, як нам здається, послання Хмельницького та його оточення на державну спадщину Київської Русі задля легітимізації утворення Гетьманщини були таким само хитрим вивертком, як і послання представників бунтівного англійського парламенту в Іхлїї боротьбі з королем Карлом I Стюартом на Велику хартію (1215 р.).

Гетьманщини, наслідком чого вивчення зовнішньополітичної діяльності Хмельницького подається виключно у фарватері московської політики. Такий підхід російських істориків, навіть тих, хто сповідує ліберально-помірковані погляди (Л. Заборовський, Б. Флоря), заважає їм неупереджено подивитися на мотиви, що спонукали Хмельницького піти на укладення домовленостей у Переяславі (січень 1654 р.) та Москві (березень-квітень 1654 р.), та на генезу українсько-московського конфлікту в 1654–57 рр. Виняток становить науковий доробок Т. Яковлевої, який дозволяє сподіватись, що з появою в Російській Федерації фахової україністики та білорустики російська історична наука позбудеться впливу імперської моделі та зможе об'єктивно підійти до висвітлення подій Козацької революції 1648–57 рр.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акты относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. – Санкт-Петербург, 1861. – Т. III.
2. Андреев И. “Хотим царя восточного, православного!...” // Родина. – 1999. № 8. – С. 64–67.
3. Антоненко С. Богдан Хмельницкий (1595–1657) // Родина. – 1999. – № 8. – С. 68.
4. Артамонов В. Позиции гетманской власти и России на Украине в конце XVII начале XVIII века // Россия – Украина: история взаимоотношений. – Москва, 1997. – С. 89–100.
5. Белинский В. Г. История Малороссии Николая Маркевича // Белинский В. Г. Собрание сочинений. – Москва, 1979. – Т. 5. – С. 223–242.
6. Бобылев В. С. [Рец.: История внешней политики России. Конец XV–XVII век (От свержения Ордынского ига до Северной войны). – Москва: Международные отношения, 1999. – 447 с.] // Отечественная история. – 2002. – № 5. С. 168–169.
7. Брехуненко В. На роздоріжжі: українська національно-визвольна війна середини XVII ст. в сучасній російській історіографії // Схід – Захід: історико-культурологічний збірник. – Харків, 2002. – Вип. V. – С. 78–96.
8. Виноградов В. Н., Исламов Т. М., Ревякин А. В. Пять веков внешней политики России // Новая и новейшая история. – 2004. – № 1. – С. 151–163.
9. Восточные славяне в XVII–XVIII веках: этническое развитие и культурное взаимодействие. Материалы “круглого стола” // Славяноведение. – 2002. № 2. – С. 3–35.
10. Гермайзе О. Україна і Дін у XVII ст. // Записки Київського інституту народної освіти. – Київ, 1928. – Т. III. – С. 107–196.
11. Горобець В. Переяславський вибір Богдана Хмельницького 1654 року // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). – Київ, 2003. С. 747–763.
12. Горобець В. Українсько-російські змагання за Білорусь (1654–1659 рр.) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військово мистецтво. – Київ, 1998. – С. 112–130.
13. Горобець В. М., Чухліб Т. В. Міжнародна наукова конференція, присвячена 340-річчю Переяславської ради // Український історичний журнал. – 1995. – № 5. – С. 146–150.

14. Гошко С. У полоні стереотипів // Трибуна. – 1992. – № 9. – С. 34–35.
15. Грабовський С. Що принесла Україні Переяславська рада? – Київ, 2003.
16. Грушевський М. 250 літ // Грушевський М. Твори. – Львів, 2002. – Т. 1: Суспільно-політичні твори 1894–1907. – С. 236–240.
17. Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Київ, 1996. – Т. IX. – Ч. 1.
18. Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Київ, 1996. – Т. IX. – Ч. 2.
19. Гурбик А. Українська армія у війні коаліційних сил проти Речі Посполитої (1656–1657 рр.) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – Київ, 2000. – Вип. 7. – С. 69–78.
20. До кінця ліквідувати буржуазно-націоналістичні перекручення історії України // Більшовик України. – 1947. – № 8. – С. 1–10.
21. Заборовский Л. В., Захарьина Н. С. Из истории русско-польских дипломатических контактов: посольство Н. И. Одоевского с “товарыщи” 1656 г. (Посольский архив) // Славяне и их соседи. Международные отношения в эпоху феодализма. – Москва, 1989. – С. 153–172.
22. Заборовский Л. В. Католики, православные, униаты: проблемы религии в русско-польско-украинских отношениях конца 40-х – 80-х гг. XVII в. Документы, исследования. – Москва, 1998. – Ч. I: Источники времени гетманства Б. М. Хмельницкого.
23. Заборовский Л. В. Недооцененный документ Б. Хмельницкого? // Славяноведение. – 1992. – № 6. – С. 49–57.
24. Заборовский Л. В. Переяславская рада и Московские соглашения 1654 года: проблемы и исследования // Россия – Украина: история взаимоотношений. – Москва, 1997. – С. 39–49.
25. Заборовский Л. Порты, Крымское ханство и государства Центральной и Восточной Европы в 1648–1654 гг. // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. – Москва, 1998. – Ч. 1. – С. 190–225.
26. Заборовский Л. В. 340 Лет Переяславской рады. Российско-украинская конференция // Отечественная история. – 1995. – № 5. – С. 217–220.
27. Иванов Д. И. Речь Посполитая в планах Московских политиков накануне Виленских переговоров 1656 года (из истории международного кризиса в Восточной Европе середины XVII века) // Славяноведение. – 2002. – № 2. – С. 52–68.
28. История внешней политики России. Конец XV – XVII век. (От свержения Ордынского ига до Северной войны). – Москва, 1999.
29. Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму. – Київ, 1999.
30. Касьянов Г. В. Український націоналізм: проблеми наукового переосмислення // Український історичний журнал. – 1998. – № 2. – С. 39–54.
31. Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький. – Перемишль; Львів, 1996.
32. Ключевский В. О. Курс русской истории // Ключевский В. О. Сочинения. – Москва, 1988. – Т. 3.
33. Когут З. Державотворчі державошукання // Критика. – 2000. – Червень. – № 6 (32). – С. 4–8.
34. Королюк В. Д. Исторические предпосылки Переяславской Рады 1654 г. // Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР. – 1954. – Т. 13. – С. 3–16.
35. Лащенко Р. Переяславський договір 1654 р. між Україною і царем московським // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). – Київ, 2003. – С. 67–90.

36. *Липинський В.* Україна на переломі. 1657–1659 // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). – Київ, 2003. – С. 55–66.
37. *Матях В.* Національно-визвольна війна як фактор формування суспільної свідомості української нації (нетрадиційний ракурс дослідження.) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – Київ, 2000. – Вип. 7. – С. 15–29.
38. *Оглобін О.* Українсько-московська угода 1654 // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). – Київ, 2003. – С. 156–218.
39. Переяслав 1654-го года. Мифы, споры, последствия // www.svoboda.org/programs/TD/2004/TD.02.01.04.asp
40. *Петрухинцев Н., Смирнов А.* Брак по расчету // Родина. – 2004. – № 1. – С. 15–19.
41. *Пичета В. И.* Внешняя политика России при царе Алексее Михайловиче // Три века. Россия от Смуты до нашего времени. – Москва, 1991. – Т. II. – С. 106–139.
42. *Плохий С.* Від князя до гетьмана. Образ “протектора” в українському православному письменстві (друга половина XVI – перші десятиліття XVII ст.) // Осягнення історії: Збірник праць на пошану проф. М. П. Ковальського. Острого; Нью-Йорк, 1999. – С. 425–437.
43. *Плохий С.* Священне право повстання: Берестейська унія і релігійна легітимація Хмельниччини // Держава, суспільство і церква в Україні у XVII ст.: Матеріали Других «Берестейських читань». – Львів, 1996. – С. 1–13.
44. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – Санкт-Петербург, 1830. – Т. VII.
45. *Преображенский А. А., Морозова Л. Е., Демидова Н. Ф.* Первые Романовы на российском престоле. – Москва, 2000.
46. *Прицак Л.* Из досліджень про державу Богдана Хмельницького 1648–1657 рр. Статті і матеріали. – Харків, 2003.
47. *Прицак Л.* Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького 1648–1657 рр. – Харків, 2003.
48. *Санин Г.* Антиосманские войны в 70-е – 90-е годы XVII века и государственность Украины в составе России и Речи Посполитой // Россия – Украина: история взаимоотношений. – Москва, 1997. – С. 61–75.
49. *Санин Г. А.* Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. – Москва, 1987.
50. *Сисин Ф.* Поняття нації в українській історіографії 1620–1690-х рр. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Київ, 1992. – Вип. 1. – С. 49–79.
51. *Сисин Ф.* Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації // Український історичний журнал. – 1995. – № 4. – С. 67–76.
52. *Сисин Ф.* Чи було повстання Богдана Хмельницького революцією? Зауваги до типології Хмельниччини // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Київ, 1998. – Вип. 5. – С. 571–578.
53. *Смолий В.* Національно-визвольна війна в контексті українського державотворення // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. – Київ, 1998. – С. 9–25.
54. *Смолий В. А., Степанков В. С.* Українська державна ідея: проблеми формування, еволюції, реалізації. – Київ, 1997.
55. *Смолий В. А., Степанков В. С.* Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). – Київ, 1999 (Україна крізь віки. – Т. 7).
56. *Смолий В. А., Степанков В. С.* Українська національна революція 1648–1676 рр. крізь призму століть // Український історичний журнал. – 1998. – № 3. – С. 3–11.
57. *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен // *Соловьев С. М.* Сочинения. – Москва, 1990. – Кн. V. – Т. 9–10.
58. *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен // *Соловьев С. М.* Сочинения. – Москва, 1990. – Кн. VI. – Т. 11–12.
59. *Степанков В.* 1648 рік: початок Української революції чи домової війни в Речі Посполитій // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Київ, 2003. – Вип. 3. – С. 369–414.
60. *Степанков В.* Українська революція XVII століття: актуальні проблеми дослідження // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – Київ, 2000. – Вип. 7. – С. 5–15.
61. *Степанков В.* Українська національна революція XVII ст.: причини, типологія, хронологічні межі (дискусійні нотатки) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. – Київ, 1998. – С. 26–47.
62. *Степанков В. С.* Українська революція 1648–1676 рр. у контексті європейського революційного руху XVI–XVII ст.: спроба порівняльного аналізу // Український історичний журнал. – 1997. – № 1. – С. 3–21.
63. *Степанков В., Чухліб Т.* Тетяна Яковлева про початок Руїни // Україна в минулому. – 1994. – Вип. VI. – С. 184–192.
64. *Стороженко І. С.* Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. – Дніпропетровськ, 1996. – Кн. 1: Воєнні дії 1648–1652 рр.
65. *Струкевич О.* Тема окремішності Гетьманщини періоду Української революції у творах військових канцеляристів XVIII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – Київ, 2000. – Вип. 7. – С. 238–249.
66. Тези про 300-річчя возз’єднання України з Росією (1654–1954 рр.), схвалені Центральним Комітетом Комуністичної партії Радянського Союзу // 300 років возз’єднання України з Росією. – Львів, 1954. – С. 3–18.
67. *Томашівський С.* Один момент під Зборовом 1649 р. Критичний нарис // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – 1914. – Т. CXVII–CXVIII. – С. 115–125.
68. *Ульянов Н. И.* Украинский сепаратизм. Идеологические истоки самостийности. – Москва, 2004.
69. *Флоря Б.* Богдан Хмельницький і турецька “протекція” // Київська старовина. – 2001. – № 3. – С. 87–107.
70. *Флоря Б. Н.* Запорожское казачество и Крым перед восстанием Хмельницкого // Ucraina et belorossica: Исследования по истории Украины и Белоруссии. – Москва, 1995. – Вып. 1. – С. 51–61.
71. *Флоря Б. М.* Запорозьке козацтво і плани турецької війни Владислава IV (політика верхів і суспільна свідомість низів) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Київ, 1992. – Вип. 1. – С. 79–104.
72. *Флоря Б. Н.* Миссия В. Н. Лихарева в Польше и Литве (к истории русской внешней политики времени «Потопа») // Славянские народы: единство истории и культуры. – Москва, 2000. – С. 84–99.
73. *Флоря Б.* О некоторых особенностях развития этнического самосознания восточных славян в эпоху средневековья – раннего нового времени // Россия – Украина: история взаимоотношений. – Москва, 1997. – С. 9–27.

74. *Флоря Б. Н.* Отношение украинского казачества к Речи Посполитой во время казацких восстаний 20–30-х годов XVII века и на начальном этапе Народно-освободительной войны // *Славяноведение*. – 2002. – № 2. – С. 36–51.
75. *Цибульський В.* Волинь у Національно-визвольній війні середини XVII ст. // *Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку*. – Київ, 2000. – Вип. 7. – С. 110–115.
76. *Чухліб Т. В.* С. Гоголь – полковник Війська Запорізького та наказний гетьман Правобережної України // *Український історичний журнал*. – 1997. – № 1. – С. 94–103.
77. *Чухліб Т.* Переяслав 1654 року та проблема міжнародного утвердження Українського гетьманату. – Київ, 2003.
78. *Чухліб Т. В.* Українсько-польська військова взаємодія під час гетьманування С. Куницького (1683–1684 рр.) // *Український історичний журнал*. – 2000. – № 4. – С. 56–67.
79. *Яковенко Н.* Зрадливий перевертень чи цементуючий фермент нації (Шкіц до історії української шляхти) // *Наше минуле*. – 1993. – № 1 (6). – С. 183–192.
80. *Яковенко Н.* Між правдою та славою (Не зовсім ювілейні роздуми до ювілею Богдана Хмельницького) // *Сучасність*. – 1995. – № 12. – С. 68–76.
81. *Яковенко Н. М.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ, 1997.
82. *Яковенко Н.* У барвах пролетарської революції // *Український гуманітарний огляд*. – 2000. – Вип. 3. – С. 58–78.
83. *Яковлева Т. Г.* Богдан Хмельницький і рядове козацтво // *Український історичний журнал*. – 1995. – № 4. – С. 56–67.
84. *Яковлева Т.* Генезис государственной идеи в Украине на примере договорон с Польшей и Россией // *Россия – Украина: история взаимоотношений*. – Москва, 1997. – С. 51–59.
85. *Яковлева Т.* Гетьманщина у другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни. – Київ, 1998.
86. *Яковлева Т.* Іван Виговський: істина та вимисел // *Київська старовина*. – 1998. – № 3. – С. 141–159.
87. *Яковлева Т.* Украинская шляхта и государственная идея в годы Освободительной войны // *Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військово мистецтво*. – Київ, 1998. – С. 131–141.
88. *Basarab J.* Pereiaslav 1654: A Historiographical Study. – Edmonton, 1982.
89. *Kohut Z. E.* Problems in Studying the Post-Khmelnysky Ukrainian Elite (1650-s to 1830-s) // *Rethinking Ukrainian History*. – Edmonton, 1981. – P. 101–119.
90. *Rudnitsky I. L.* Essays in Modern Ukrainian History. – Edmonton, 1987.
91. *Sysyn F. E.* Ukrainian-Polish Relations in the Seventeenth Century: The Role of National Consciosness and National Conflict in the Khmelnytsky Movement // *Poland and Ukraine Past and Present*. – Edmonton; Toronto, 1980. – P. 58–82.
92. *Torke H. J.* The Uninvolved Alliance: Political Relations between Muscovy and Ukraine in the Seventeenth Century // *Ukraine and Russia in their historical encounter*. – Edmonton, 1992. – P. 39–66.

Владислав ЯЦЕНКО